

EGY ERDÉLYI GRÓF A FELVILÁGOSULT EURÓPÁBAN. TELEKI JÓZSEF UTAZÁSAI, 1759-1761

S.a.r., a bev. tanulmányt és a mutatót a magyarázó jegyzetekkel írta Tolnai Gábor, az általa készített betűfű szöveget mai helyesírásra átdolgozta Végh Ferenc. Régi Magyar Próza Emlékek 7. kötet. Bp., 1987. Akadémiai K. 391 [1] l.

Teleki József gróf naplójának teljes szövege csak mostanában került az olvasók asztalára. Régi adósság törlesztődött ezzel. Igaz ugyan, hogy Tolnai Gábor már 1943-ban az akkor Kolozsvárt működött Erdélyi Tudományos Intézet megbízásából gondozta és nyomdába adta a szövegüket, a megjelenésre azonban az Erdélyt nem-sokára megrázó háborús események miatt már nem került sor. Így történhetett, hogy mostanáig csak részletek jelentek meg belőlük, néhány nagyobb fejezet németül és franciául.

Az előttünk levő kiadás Teleki hosszú útinaplója mellett az általa a „másik diárium”-nak nevezett írás szövegét is közli. Ezt az útja közben vezetett diárium bővített változatának szánta, de csak alig pár hét eseményeire szorítkozik benne. Valószínű, hogy sohasem folytatta, bár az is lehet, hogy a folytatás valamiképp elkallódott. Egy harmadik, most szintén kiadott töredék *Hazai napló* címmel az újáról történt visszatérésének csaknem egy esztendejéről szól, folytatásáról szintén nem tudunk. A naplók mellett kiadásunk Telekinek az útja során tett költségei „minden hiba nélkül való tábláját” is közli. Ennek már csak azért is örülünk, mert száraznak tűnő rubrikáiból néha oly érdekességeket olvashatunk ki az ifjú utazó hétköznapijairól, amiről maga a napló nem tudósít. Hálával tartozunk tehát Tolnai Gábornak, hogy most újból vállalta az érdekes naplók sajtó alá rendezését, és mert alapos bevezető tanulmányt, továbbá az adatok valóságos áradatát tartalmazó jegyzeteket csatolt hozzá. Nélkülük immár aligha lehetne igényesen írni Teleki Józsefről és útinaplójáról. Fejtegetéseinek és adatainak épp ez a gazdagsága készítetett arra, hogy ismertetése során néhány további megfigyelést és reflexiót írjak margójára.

Viszontagságos századunk gyermekének, aki magam is vagyok, Teleki József magatartásából leginkább az a makacs kitartás imponál, amellyel végül is sikerült elérnie azt, hogy külföldre utazhas-

son. A monarchija stabilitását mindenek elé helyező bécsi udvar ugyanis nem nézte jó szemmel alattvalói idegenbe történő utazásait, mert (ahogy több más abszolutisztikus rendszer is tette) hol indokoltan, hol indokolatlanul, saját birodalma értékeit megkérdőjelező magatartást, látszólagos rebellis hajlamot, vagy éppenséggel az ellenséggel való cimborálásra hajló készséget keresett mögötte. Gyakran még az arisztokraták külföldi utazásait is megakadályozta, különösen ha azok a Telekiekhez hasonlóan protestánsok voltak. Bizonyára azért történt az, hogy a birodalmi grófsága és a családja kétségbevonhatatlan lojalitása ellenére, Teleki Józsefnek közvetlenül a királynőhöz kellett fordulnia kérésével, s mivel az kihallgatása során kedvező benyomásokat kapott a jómodorú és alighanem „gutgesinnt”-érzelmeit is bebizonyító ifjúról, engedélyt adott a hosszú utazásra.

1759 nyarán végre átléphette a Habsburg-birodalom határát. Dél-Németországon át jutott el útnak az első hosszabb ideig tartó állomására, Baselba, majd német városok érintésével Németalföldet járta be, útnak a következő hosszabb és talán a legérdekesebb szakasza Párizs volt. Néhány más francia város érintésével onnan tért haza. A bécsi udvarnak pedig nem kellett aggódnia miatta. Mindvégig lojális maradt hozzá.

Az útinapló alapján megrajzolható portréjának egyik, erősen és állandóan kidomborodó vonása azé az arisztokratáé, aki magas rangjának előnyeit élvezve járja a világot; diplomaták, hercegek, királyok vagy éppenséggel királyi szeretők fogadták, a birodalmi grófnak kijáró megbecsüléssel. Érdekes beszámolót ad több más között például a XV. Lajos francia királynál tett látogatásáról, felkereste a Rákóczi-emigrációból Franciaország marsalljává avanzált Berceányi Lászlót, sőt még Madame de Pompadourral is találkozott, hogy a róla írt néhány csípős sorát végül ezekkel a szavakkal zárja: „Egy ringyőrül itt ennyi elég.” A „régí rend” Európájának világából nem is

kritizál más, csak a feslett erkölcsöket, de ha ő maga erőnyesen ellen is állt, amikor a párizsi utcalányok leszóltották, és bár az általuk kínálnál sem volt elegánsabb szerelmi kalandja, a galantériát mégis kisebb bűnnek tartja, mint a kálvinisták iránti türelmetlenséget.

Portréjának egy másik, szintén erősen kidomborodó vonása épp a hithű kálvinistáié. Utazása során egy alkalommal sem mulasztotta el az istentiszteleteket, szorgalmasan feljegyezte, hol és mikor vett úrvacsorát, és meglátogatott minden kálvinista kiválóságot, akivel csak találkozhatott. Mi több, még utazása közben is szorgalmasan rótta a szabadgondolkodókat támadó hitvédelmi munkájának, az *Essais sur la Foiblesse des Esprits Forts*-nak francia nyelvű sorait. Kinyomtatása után ezt Rousseau-nak is megküldték, aki amikor később majd Teleki meglátogatta őt, könyvecskéjét, a napló szavaival szólva, „jobban dicsérte, mint az megérdemelte...” Mégsem hihetjük azt, hogy ha gyakrabban találkoznak közeli rokonszenv vagy éppenséggel barátság születhetett volna közöttük. Valójában csak a hitetlen szabadgondolkodók iránt érzett ellenszenvük kapcsolhatta össze őket, és ez is csak nagyon lazán, hiszen a kálvini hagyományokhoz rigorózan ragaszkodó Telekit már Rousseau nálánál modernebb vallásosságának parttalan szentimentalizmusától is egy egész világ választotta el, a társadalomkritikustól pedig, ha lehet így mondani, még annál is több. A Rousseau-ról rajzolt markáns portréja, még ha a modelljének inkább a külső, mint belső világát mutatja is meg, mindenesetre a napló legérdekesebb és írói kvalitásainak is a leginkább kiemelkedő részei közül való.

Ha a felvilágosodás nagyjai közül csak Rousseau-t kereste volna fel, azt hihetnénk, hogy a találkozásokra (amelyet egyébként egy neves párizsi lelkipásztor, J. Duvoisin buzgólkodásának köszönhetett) pusztán a már említett hitvédő írásának még frissnek számító megjelenése kínált alkalmat és semmi más. Úgy látszik azonban, hogy az ifjú Teleki útiprogramjába a híres emberek felkeresését is beiktatta, lett légyenek olyan, a keresztény tanításokat elvető, vagy akárcsak hevesen kritizáló elmék, akikben ő maga az „esprit fort” megtestesítőit látta. Ilyen híresség volt Voltaire. Őt annak ellenére sietett felkeresni, hogy

feltehetően már a látogatása idején úgy vélekedett róla, mint később, már a hazatérése után, amikor a következőket írta róla a *Zaire* magyar fordítójához, Pétzeli Józsefhez küldött levelében: „Voltaire mauvais philosophe, plus mauvais historien encore, s'il était possible, mériterait toujours de grande éloges comme poète tragique. C'est là son fort.” Ma ugyan a tragédiát becsüljük a legkevesebbre és az egyéb írásait a legtöbbre, mégsem meglepő, hogy a féllábbal még a barokkban járó Teleki ezeket szerette, sőt azt, ami arisztokratikus és némiképp még a barokk öröksége bennük. Sietett is megnézni mindent, amit színpadon láthatott tőle és mihelyt alkalom adódott meglátogatta, hogy azután gyorsan elmondja: „a vallás iránt nem sokat ad.” Mégis markáns portrét rajzolt róla, akárcsak Rousseau-ról, bár kisebbet, tartózkodóbbat. Később szélesíteni akarta, de nem tette meg, szándéka mégis egyik bizonyítéka annak, hogy hazatérve tovább viaskodott vele, ami már csak ambivalenciái miatt is egyik érdekes esete Voltaire sokféle magyar recepciójának.

Talán a színpadok világát is épp Voltaire tragédiái kedveltették meg vele. Vagy még inkább az újdonság varázsa, hiszen odahaza legfeljebb iskolajátékokat láthatott. Még a szabadszájú olasz komédiákat is gyakran látogatta, bár egyik-másikat „mocskos”-nak minősítette. Azokból a szavakból pedig, amelyeket Diderot *Père de Famille*-áról írt, kiderül, hogy okos véleményei is voltak a látottakról: „A komédia új nemben nagyon készíttve, a házi mindennap magát előadni szokott aprólék dolgok mennek belé. Ez az együgyűsége a komédiának nékem tetszik, de meg kell vallani, hogy maga a komédia nem derék portéka más remek munkákhoz képest. Igen lankadt, rend kevés van benne, ha célja mi, nem tudom...” Diderot filozófiája sem volt ismeretlen előtte. Véleményének néhány sorát, nemcsak az ifjú Teleki gondolatainak jellemzésére érdemes idéznünk, azért is, mert magyarul alighanem első ízben szóltak róla: „Különben ez a Diderot nyilvános deista, amely csak a *Pensées Philosophique*-jából is kitetszik; arra nézve méltán sajnálni lehet, hogy az *Encyclopedium Dictionarium* olyan ember kezén forog, mert kétségkívül csak odaszúrja, ahol lehet, a mérgit. Ugyanis azt mondják, nem elégszik meg azzal, hogy vallástagadó, hanem másokat is mind magához hasonlóvá

kíván tenni ...” Arról nem ír, hogy valaha találkozott volna vele. Gyakran megfordult viszont D’Alambert társaságában, akiről még azt is érdemesnek tartotta — s nem is sommásan — feljegyezni, hogy „fattyú és talált gyermek” volt. Máskülönben „Európa legtudósabb emberé”-nek nevezi, de nyilvánvalóan csak a matematikust és nem az enciklopédistát becsülte benne.

Az ifjú Teleki portréjának legeredetibb vonását épp a matematika és a természettudományok iránti lankadatlan érdeklődésében ismerhetjük fel. Már Baselen szorgalmasan látogatta a híres Daniel Bernoulli előadásait, és matematikai különórákat vett tőle. Párizsban majd a baseli professzor ajánlólevelével került közeli kapcsolatba a különösen asztronómiai munkásságával hírt-nevet szerzett Claude-Alexis Clairaut-val. Ő azután szinte mindenkivel megismertette, aki valamit számított Párizs tudományos életében. Bensőséges kapcsolatra vall, hogy a neves tudós gyakran asztalához is meghívta, bár erről csak egy-egy odavetett szóval emlékezik meg. A tőle vett matematikai különórák során kapott nehezebb feladatokat viszont annyira érdekesnek találta, hogy diáriumában egész bekezdéseket szentel nekik. Többször vett részt az Akadémia felolvasó ülésein és hazatérve igyekezett megtartani a francia tudományos élettel szőtt kapcsolatait. Azt természetesen nem vehetjük a szemére, hogy a természettudományos gondolkodás filozófiai konzekvenciáit már nem vonta le: ezt a kor neves tudósai sem mindig tették meg. Teleki József sokirányú érdeklődése közül mégis a természettudományos volt az, amelyet különösen a kor magyar viszonyai között, akár modernnek nevezhetünk.

Bizonyára a modern eszmékről is többször töprengett el, mint amennyi diáriumából kiderül. Egy alkalommal arról ír, hogy az angoloknál „a gubernálás módja is kedvez a tudományoknak. Minden ember folytatja tovább, azt gondolja és mondja, amit akar, másutt még tudni sem szabad mindent, nemhogy mondani ...” Majd mintha megriadt volna merészségétől, eszébe jut: „De ez igazán nem a diáriumhoz tartozik. Csakhogy éppen üres lévén egyéb foglalatosságtól, erről találtam gondolkodni s idefirtam.” Sajnáljuk, bár megértjük, hogy máskor nem tette meg. Igaz, régimó-

díbb, konzervatívabb műfajú diáriumának eleve meghúzott határai is elzárták attól, hogy az útinaplókú új, azaz a pusztán elbeszélésre, leírásra szorítkozó struktúrákat filozófáló-kritizáló elmélkedések vagy az érzelmek bensőségsége felé tágító típusai közelébe kerülhessen. Mégis úgy tűnik, hogy ebben nemcsak az eleve önkorlátozó műfaja akadályozta meg. Voltaire kritikai szemléletét soha sem tette magáévá, s bár nagy tisztelője volt Rousseau-nak, az élet intimitásainak leplezetlen feltárásában még akkor sem követhette volna őt, ha diáriumának műfaji korlátai megengedik ezt. Még az sem teljesen lehetetlen, hogy szemérmetlennek tartotta a *Vallomások* szerzőjének gátlátalan magamutogatását. Nem volt tehát sem filozófus, sem szentimentális lélek, pedig az utazása során szerzett ismerősei vagy barátai között már sok ilyen akadt. Ő csak ajtajukig jutott el és nem tudta, nem akarta átlépni a küszöbüket.

A hazaiakat azonban már pusztán azzal átlépte, hogy ki mert mozdulni a világtól elzárt pátriájából. A „másik” diáriumából idézzük a következő sorokat: „Még csecsemő koromban belém rögződvén az idegen országok látására való vágyódás, s ezen indulat az idővel és a tisztességes tudományokkal való gyarapodással nevelkedett bennem, azért kivált, hogy azokat a tudományokat, amelyek hazámban megkóstoltam, idegen országai akadémiáknál jobban tökéletességre vihetni reményltem. Melyre nézve mentől nagyobb volt bennem a vágyódás, annál nehezebben esett, amidőn már azt az időt elértem, amelyben elindulhattam volna, összecsoportozott akadályimat utamban látni ...”

Utazni persze, bár a legtöbbször kényszerűségből, korábban is utaztak az emberek, „az idegen országok látására való vágyódás”, sőt „indulat” a stílus még barokkos nehézkessége ellenére már-már preromantikus attitűdje Európa-szerte csak a tizenhetedik században jelent meg. A tizenhetedik század, a barokk kor (s ez nálunk az ifjú Teleki József idejében még jól tartotta magát) általában még azt vallotta, hogy az élet nagyjából mindenütt egyforma, sőt az otthonin kívül nincs igazi élet — ahogy nálunk szerették volt mondani: Extra Hungariam non est vita. Ilyen mentalitás mellett az utazás fáradságainak és veszélyeinek legfeljebb egy-egy pe-

regrinációra induló diák, egy-egy kalandor tette ki magát, vagy azok a szerencsétlenek, akiket száműzésre, deportálásra vettek. A tizenhatedik század elejétől kezdve azonban már egyre többen indultak hosszú utakra. A harmincas éveink egyik nagyhatású könyvének szerzője, Paul Hazard ezt az új jelenséget a tizenhetedik század életeszményének válságával és az európai lélek egyre növekvő nyugtalanságával hozta kapcsolatba. Találó szavait idézve: „Voyager, ce fut passer de la stabilité au mouvement!” (*La crise de la conscience européenne*. T. 1. Paris 1939.) Az ifjú Telekit is leginkább talán épp elszánt utazó volta és az utazásai során állandóan újabb meg újabb „élményeket” kereső nyugtalansága teszi a 18. század új emberei rokonává.

Az, ami stílusában legalább némiképpen újnak és egyéninek nevezhető, nem kis mértékben épp az utazása során nyitott lélekkel befogadott élményei gazdagságából származik. Még nem a felvilágosodás íróinak új stílusa ez, Mikes vagy Faludi újságával sem mérhető. Mégis elszakadóban volt a későbarokk odahaza csak lassan bomladozó stílushagyományától. Elhagy-

ta pátoszát, megkurtította, könnyedebbre oldotta mondatszövevényeit, konkrétusága, szemléletessége pedig legalábbis megközelítette százada új, a korábbiaknál egyszerűbb és világosabb stílusműveit. Leginkább akkor, amikor élményeinek intenzitása elhagyta vele a diáriumok korlátolt lehetőségeit. Ilyen alkalmakkor tájak, épületek, műalkotások szemléletes leírása és néhány markáns portré került ki a tolla alól. Nem minden írói szándék és tudatosság nélkül: „Én ezt a diáriumot talán másért is írom, aki ezután olvassa”, a „másik” diáriumához pedig nyilvánvalóan az első irodalmasításának szándékával kezdett hozzá.

Nem volt tehát annyira maradi, mint amennyire a birodalmi grófsága és még inkább kálvinista ortodoxija ismeretében gondolhatnánk, de amint az előttünk lévő kötet bevezetőjében és gazdag jegyzetanyagában Tolnai Gábor jól rámutatott, felvilágosult gondolkozó sem. Ami újat hozott, az mégsem választható el attól a megszületőben levő új Európától, amelyet (és ez nem kis érdem) látó szemmel, sőt egy író látó szemével utazott be.

Baróti Dezső

BENKŐ JÓZSEF LEVELEZÉSE

Commercia Litteraria Eruditorum Hungariae, Magyarországi tudósok levelezése I. A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket szerkesztette Szabó György és Tarnai Andor. Az előszót írta Szabó György. Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete. 496 l.

Egy induló sorozat első kötetét tartja kezében az olvasó, amely magyarországi tudósok levelezésének közreadását vállalja. A szerkesztő Tarnai Andor nem ad programnyilatkozatot, így csak gyaníthatjuk a vállalkozás irányát. Eszerint magyarországi tudósok levelezését kívánják megjelentetni, a vállalkozás nem a magyar nyelvűség vagy nemzetiség határait követi, hanem a korábbi évszázadok magyarországi politikai-kulturális realitásának megfelelően más ajkúak — föltehetően nem csak magyar nyelvű — levelezését is közreadni szándékozik. E szemlélet érvényesítése teljesen indokolt, hiszen a 17–18. század a „hungarus” tudatú alkotók sokaságát vonultatja föl, ezek irodalmi jelentőségének föl kutatásában, bemutatásában éppen Tarnai Andornak voltak eddig is kimagasló érdemei. Mivel a magyarországi tudományosság és irodalom

lényegében a 19. századig nélkülözötte az alapvető intézményeket és a szervezett tudományos élet publikációs formáit, lehetőségét, életművek jelentős része kéziratosságban rekedt, a szakmai kommunikációnak, kapcsolattartásnak sajátosan kézműipari, nehézkes formája konzerválódott: a levelezés. Fájdalmas párhuzamként csak annyit említsünk, hogy míg a 16–17. sz. nyugati alkotói (Erasmus, J. Lipsius) még missilis leveleiket is egy irodalmi-tudományos nyilvánosságnak szánták a közeli biztos megjelentetés reményében, addig nálunk még a Benkő József méretű alkotó műveinek jelentős része is kéziratban kallódik (jobbik esetben, ha el nem pusztult), levelezésének pedig csak törmelékei kerülnek elő a leg-szorgalmasabb kutatás gyümölcseként is. A sorozat célkitűzése tehát sokszorosan indokolt: minél több megjelenő kötetből ta-